

Стратегія взаємодії більшовицької партії і радянських спецслужб в антирелігійній боротьбі 1920–1930-х рр.

У статті аналізуються форми взаємодії між більшовицькою партією і радянськими спецслужбами у справі ліквідації найбільш впливових релігійних конфесій; причини перетворення спецслужб на інструмент класової боротьби.

Ключові слова: релігія, церква, спецслужби, більшовицька партія.

В статье анализируются формы взаимодействия между большевистской партией и советскими спецслужбами в деле ликвидации наиболее влиятельных религиозных конфессий; причины превращения спецслужб в инструмент классової борьбы.

Ключевые слова: религия, церковь, спецслужбы, большевистская партия.

This article analyses forms of cooperation between Bolshevic Party and Soviet Security Service, tactic and instruments of religiousless society formation in 1920–1930-th.

Key words: religion, church, Security Service, Bolshevic Party.

1920–1930-ті рр. стали часом суворих випробувань для всіх релігійних конфесій в Україні. Встановлення влади більшовицької партії потягнуло за собою утвердження нової парадигми суспільного світогляду, в якому не передбачалося місця релігії. Виконуючи роль ідеології у класовому суспільстві, вона неминуче асоціювалася у свідомості більшовиків з альтернативними політичними і духовними цінностями, що становили загрозу стратегії комуністичного будівництва. Закономірним є, на наш погляд, зростання ваги студій, присвячених релігійній ситуації на українських землях загалом і державно-церковним відносинам зокрема. Серед представників сучасної вітчизняної історіографії слід виокремити дослідження Т.Бобко, Д.Веденєєва, В.Войналовича, В.Єленського, О.Ігнатуші, А.Киридон, О.Лисенка, М.Михайлуци, В.Пашенка, О.Тригуба, О.Турія, В.Ченцова та багатьох інших. У публікаціях згаданих авторів знаходимо звернення до актуальних, в тому числі й дискусійних, аспектів проблеми із застосуванням новітніх методів науково-історичних досліджень. В останні роки з'явилася низка науково-документальних видань, що істотно розширило емпіричну базу досліджень, а також став можливим доступ до архівних фондів партійно-державних установ, які здійснювали офіційне проведення курсу Комуністичної партії у ставленні

до релігії і церкви, серед них і документів радянських спецслужб. Останнє дозволило з'ясувати питання взаємодії та взаємозумовленості в галузі антирелігійної боротьби партійних органів і спецслужб (ВЧК (ВУЧК) – ОДПУ (ДПУ) – НКВС) у міжвоєнний період, що є предметом дослідження цієї статті.

До жовтня 1917 р. боротьба за відмирання релігії уявлялася теоретикам пролетарської революції менш складною, ніж це продемонстрували перші пореволюційні роки. В.Ульянов-Ленін ще в 1905 р. у статті "Соціалізм і релігія" висунув гасло повного відокремлення церкви від держави, до якого приведе "революційна боротьба пригнобленого класу" проти самодержавства за створення "раю на землі". Поразка першої революції спричинила посилення антирелігійної риторики, ототожнення релігії з "владою капіталу". Будучи прагматиком, спрямованим на формування ідеології більшовицької партії, що бореться за владу, Ленін з інтелектуальних досягнень європейських філософів обрав лише тезу про "радикальний атеїзм". Виправдання ним революційного насилля як "інструменту влади" робить зрозумілим алгоритм відносин зі спеціально створеними органами з надзвичайними каральними повноваженнями – Всеросійською надзвичайною комісією (в Україні – Всеукраїнською надзвичайною комісією), поетапно реорганізованими Об'єднаним державним політичним управлінням (в Україні – Державним політичним управлінням) та Наркоматом внутрішніх справ з Головним управлінням державної безпеки у його структурі.

Як відкритий, так і латентний спротив богоборчій політиці більшовиків спонукав останніх стати на шлях максимального використання потенціалу каральних органів. В умовах радянської дійсності вони виконували, як відомо, не лише необхідні правоохоронні функції, а й відігравали одну з ключових ролей у політичній боротьбі та здійсненні соціально-економічних перетворень. Яким же був характер цього альянсу у системі радянської державності?

Перш за все привертає увагу той факт, що за всі роки радянської влади не було ухвалено жодного закону, який би регламентував діяльність органів ВЧК–ДПУ–НКВС–КДБ (вперше закон "Про Службу безпеки України", який відкрито задекларував основні принципи діяльності й функції спеціального відомства, був прийнятий 25 березня 1992 р. Верховною Радою України). Спецслужби діяли виключно у руслі партійних директив, виконуючи, за висловом Сталіна, роль "караючого меча" партії. Ще в лютому 1919 року ЦК РКП(б) вказував, що надзвичайні комісії (ЧК) "... створені, існують і працюють лише як прямі органи партії, за її директивами і під її контролем" [4, с. 95]. А після обрання в листопаді 1927 р. голови ДПУ В.Балицького

кандидатом у члени Політбюро він роз'яснював керівному складу відомства: "... апарат ДПУ повинен беззастережно виконувати волю Центрального комітету, яка передається через мою голову. Якщо є наказ стріляти у натовп незалежно від того, хто б там не був, – відмовитесь – розстріляю усіх... Центральному комітету партії потрібен міцний, монолітний апарат, що виконує волю партії" [23, арк. 95].

В атмосфері роздмухування класової ворожнечі навколо чекістів, як зазначає Ю.Шаповал, створювався ореол героїзму, особливої місії в суспільстві диктатури пролетаріату, імідж органів, що працюють винятково в державних інтересах. "Український чекіст повинен мати особливий нюх і, виходячи вранці на вулицю, повинен встановити чим пахне місто", – писав на підтвердження цього член колегії, начальник секретно-оперативного відділу Полтавського губвідділу ВУЧК І.Біксон [10, арк. 8]. Роль апарату спецслужб у 20–30-х рр. зросла до неймовірно гіпертрофованих розмірів, що дало можливість реально впливати на процес вироблення і прийняття важливих рішень керівними органами партії. На думку сучасних дослідників, їм вдалося також значною мірою підпорядкувати останні, особливо на місцях [24, с. 11].

Коли гостро постало питання, хто поведе рішучу і безкомпромісну боротьбу з релігією та церквою, відповідь на нього дав голова ВЧК Ф.Дзержинський у грудні 1920 р.: "Моя думка: церква розвалюється, цьому нам треба допомагати, але ні в якому разі не відроджувати її у звичайній формі. Тому церковну політику розколу повинна проводити ВЧК, а не хто інший. Офіційні або напівофіційні відносини партії з попами неприпустимі. Наша ставка на комунізм, а не на релігію. Лавірувати може тільки ВЧК з єдиною метою – розтління попів. Зв'язок (будь-який!) з попами інших органів кине на партію тінь – це небезпечна річ" [1, с. 9].

Стратегічному вектору відповідала й структура каральних органів. Боротьбу з "церковною контрреволюцією" розпочинала Надзвичайна комісія, методи якої цілком узгоджувалися з характером політики воєнного комунізму і громадянської війни. В інформаційних зведеннях ВЧК і ВУЧК, починаючи з 1918 р., виділялася спеціальна рубрика "Контрреволюційні настрої і діяльність духовенства". Їхній аналіз, здійснений зарубіжними і вітчизняними дослідниками, продемонстрував, що в 1918–1919 рр. духовенство справді брало активну участь в організації повстань і керівництві ними. Перша хвиля "червоного терору", розправа над патріархом РПЦ Тихоном і його прихильниками засвідчили про рішучі наміри більшовиків покінчити з опозицією як православної, так і інших конфесій.

Регулювання державно-церковних відносин покладалося на Наркомат внутрішніх справ. Згідно з параграфом №1 Положення

НКВС УСРР від 20 вересня 1924 р. наркомат керував "... переведенням у життя законодавства про відокремлення церкви від держави", реєстрував та затверджував статuti "товариств і спілок, що не мають на меті добувати зиску", в тому числі йшлося і про релігійні громади [3, с. 245]. Безпосередньо цим займався адміністративний відділ адміністративно-організаційного управління НКВС. При ньому знаходився підвідділ з відокремлення церкви від держави (так звані ліквідаційні комісії). До складу останніх входили завідувач відділу управління НКВС, уповноважені ДПУ, прокуратури та народного суду. Після скасування ліквідаційних комісій естафета перейшла до відділу культів НКВС. Ці установи діяли легально.

Разом з тим більшовицька партія для прискорення очікуваних результатів у боротьбі з впливом церкви поклала великі завдання на ДПУ з його арсеналом специфічних, непідконтрольних суспільству, методів. У структурі Секретного відділу політуправління було створено спеціальний підрозділ – 6-те відділення, яке розробляло систему заходів з боротьби з духовенством та релігійним активом за спеціальними напрямками. У виробленні конкретних методів і прийомів ведення боротьби з релігією воно керувалося партійними настановами боротися "... не проти якоїсь однієї церкви чи одного релігійного напрямку, а проти релігії в цілому" [15, арк. 92]. Прикметно, що, з одного боку, директиви з антирелігійної пропаганди засуджують екстремізм, вимагають обережності й тактовності в ході її проведення, а з іншого, вимагають завдавати "... сильних ударів по всіх релігіях", зіштовхувати між собою "різні напрями, течії, секти, церкви, вірування". "Радянська влада прагне до того, щоб у взаємній боротьбі вороги дискредитували і топили один одного", – зазначалося далі в документі [11, арк. 161–163].

Керівники ДПУ республіки та його підрозділів брали участь у всіх робочих засіданнях вищих партійно-державних органів, вводилися до складу різноманітних комісій. Йдеться насамперед про комісію Політбюро ЦК КП(б)У з антирелігійної пропаганди, відому як Всеукраїнська антирелігійна комісія (ВАК). Привертає увагу неодмінна присутність у її складі керівників ДПУ–НКВС різних рівнів – В.Балицького, А.Соколовського, І.Карлсона, С.Каріна, М.Горожаніна, О.Черлюнчакевича, І.Гольберта, А.Райського та інших. У жовтні 1927 р. нарком НКВС В.Балицький звернувся до секретаріату ЦК КП(б)У з проханням ввести також до складу ВАК свого заступника І.Слинька, "... який керує апаратом, до складу якого входить підвідділ культів, котрий проводить роботу, пов'язану з регулюванням релігійного руху", що й було зроблено вже 1 листопада цього ж року [21, арк. 9, 10].

Всеукраїнська антирелігійна комісія була таємним органом, факт існування якого приховувався, що видно з документа за підписом завагітпропом ЦК КП(б)У Попова. Він у категоричній тональності звертається до чиновника наркомюсту, котрий, направляючи листа, вказав на конверті: "Таємно. Харків, ЦК КП(б)У. Комісія по церковним справам". "Звертаємо вашу увагу, – пише Попов, – на недопустимість такого вказання адреси на конверті, так як ця комісія існує неофіційно" [19, арк. 112]. Категорично заборонялося копіювати вихідні документи комісії, передавати їх особам, яким вони не призначалися, чи робити на них будь-які посилання. Примітка "цілком таємно" супроводжувала витяги з протоколів комісії, які адресувалися персонально або ж низовим партійним ланкам, що засвідчують документальні джерела Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

Гострота релігійної ситуації 1920-х рр. вимагала діяльності антирелігійних комісій на місцях і після територіально-адміністративної реформи. Зокрема, Політбюро ЦК КП(б)У 22 червня 1925 р. ухвалило: "Внаслідок реформування губерній і губернських комісій у церковних справах, запропонувати губкомам створити такі комісії при окружках у такому складі: секретар окружкому (або голова окрвиконкому), завагітпропом, начальник губвідділу ДПУ, дотримуючись у їх роботі якнайсуворішої конспірації" [19, арк. 161]. Це рішення було продубльоване циркуляром ВАК за №2776/С, де, серед інших завдань, наголошувалося на необхідності постійного інформування про стан релігійного руху в окрузі, "вивчення і налагодження обліку релігійного руху (облік громад, вплив на віруючих, методи роботи, політфізіономія громад)" [19, арк. 8]. Роль головного виконавця намічених заходів відводилася саме більшовицькій таємній поліції.

Адекватне усвідомлення більшовиками пріоритетної ролі специфічних методів діяльності органів ДПУ на "антирелігійному фронті" відбувалося внаслідок поразок і провалів антирелігійної агітації і пропаганди, яка мала на меті "викривати перед широкими масами класову суть релігії і релігійного руху" та "стати бойовою і пристосованою до всіх запитів мас" [17, арк. 97]. Більшовицькі ідеологи стверджували, що релігія виникає завдяки трьом умовам: відсутності наукового мислення, брак природничої освіти, нерозвиненості класової свідомості [12, арк. 99]. Але, звинувачуючи релігію в ненауковості, вони не спромоглися протиставити власну аргументовану систему її наукової критики і неминуче скочувалися до голих соціологічних схем, лише закликали "... встановити факт повної непримиренності науки і релігії з одного боку і повного збігу висновків науки і комунізму – з іншого" та висловлювали впевненість у "безумовній перемозі на цьому останньому фронті культурної контрреволюції" [12, арк. 102].

Не виправдали також сподівань численні диспути на антирелігійну тематику. Відгук про один з них у Харкові на тему "Чи є Бог?" був опублікований у емігрантській газеті і включений у матеріали зведення ДПУ за жовтень 1926 р. У статті автор так передає свої враження: "З одного боку дитяче комсомольське белькотання, каламбури, парадокси, настирливе повторення тріскучих фраз, сповнених блюзнірства, огидних у своїй непристойності і безсоромності; з іншого – серйозні наукові докази". Опонент від духовенства вікарний єпископ Серафим – "... невеликого зросту, сивий, у поношеній рясі, з аскетичним обличчям, ... який розмовляв тихо і з акцентом. Але зал слухав, завмерши, і зірвався аплодисментами" [21, арк. 3]. Більшовики й самі змушені були визнати, що "... проти церковної вченості наші агітатори повинні виступати майже беззбройними, оскільки на місцях виявляється велика безпорадність у справі підготовки антирелігійних пропагандистів" [11, арк. 158].

Не знаходила очікуваного позитивного резонансу в суспільстві й примітивна антирелігійна література, "хиби і недоліки" змісту якої доводилося визнавати ВАК. Видавництва, посиляючись на нерентабельність атеїстичних видань, скорочувало їх кількість і тираж, а здебільшого зовсім виключали з видавничих планів. У 1926–1927 бюджетному році в Україні вийшли друком всього три найменування таких книжок [21, арк. 24].

Рефлекторна сила опору віруючих заявила про себе у відповідь на лівацький екстремізм та репресивні заходи влади у справі закриття церков, вилучення церковних цінностей, боротьбі з релігійними "чудесами" тощо [11, арк. 160; 14, арк. 190; 16, арк. 3; 17, арк. 97; 21, арк. 24; 22, арк. 23–24]. На її придушенні, а також на ліквідації проявів "церковної контрреволюції" були сконцентровані інтелектуальні й репресивні сили ДПУ–НКВС. Чекісти ретельно розробляли методику "розвалу церкви" і "розтління попів", яка передбачала використання у своїх цілях передусім духовної ієрархії, змушуючи її представників "під загрозою суворой відповідальності видавати щодо духовенства ті чи інші розпорядження, які можуть бути нам корисними". Щоб вербувати освідомлювачів з їх середовища, пропонувалося "після деякого знайомства з духовним світом і з'ясування рис характеру по кожному служителю культу" на рисі честолобства "розігрувати різного роду варіанти, заохочуючи їх побажання і задуми". Отримання компрометуючих матеріалів здобувалося, головним чином, через перлюстрацію або вилучення листування при обшуках. Часто практикувалося залякування кримінальною відповідальністю. Особливо керівники українських чекістів наголошували на використанні принципу матеріальної зацікавленості інформаторів і секретних співробітників з числа священиків:

"При цьому, субсидії – грошові та натурою – без сумніву будуть їх зв'язувати з нами і в іншому відношенні, а саме в тому, що він буде вічний раб ЧК, який боїться розконспірувати свою діяльність" [5, арк. 233–234].

Констатувавши, що "робота по обслуговуванню релігійних угруповань" вимагає "багато матеріальних витрат", чекісти у непривабливому світлі оцінюють моральні якості духовенства, акцентуючи на їх жадібності: "Вербування попів особливих труднощів не становить, але їх використання можливе лише за умови виплати грошової компенсації" [8, арк. 94].

На вказані цілі більшовицька партія виділяла значні кошти з огляду на тогочасний соціально-економічний стан України. Однак, беручи до уваги лист заступника голови ДПУ УСРР К.Карлсона секретареві ЦК КП(бУ) П.Любченку від 10 вересня 1928 р., асигнувань на антирелігійну роботу в округах не вистачало [22, арк. 41, 43]. В той же час кошторис витрат ДПУ на перше півріччя 1926 р. становив 81540 крб. Так, агентів налічувалося серед обновленців – 84, тихонівців – 84, автокефалістів – 66, прихильників Діяльно-христової церкви – 24, Собору єпископів – 36, сектантських общин – 84, на оплату послуг яких передбачалося витратити 45360 крб. На 15 римокатолицьких ксьондзів виділялося 4500 крб, 48 пасторів лютеранської церкви – 2880 крб. Утримання інформаторів та агентів у керівних органах релігійних угруповань обходилося дорожче – в середньому 100–150 крб на одну особу [20, арк. 37–38]. На 1928 р. начальник Секретного відділу ДПУ В.Горожанін, доповідаючи на Політбюро, прохав 58480 крб, але в накладеній резолюції вказувалося: "Погодитися з кошторисом на загальну суму 50 тис. крб" [8, арк. 92–92 зв.].

Водночас, створивши систему всеохоплюючого нагляду та агентурну мережу в середовищі священнослужителів і віруючих, органи спеціального призначення підготували розкол православної церкви. Відповідальність за руйнівні наслідки цього процесу ДПУ, безперечно, поділяє з керівництвом владної партії. У протоколі №39 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 23 листопада 1923 р. з позначкою червоним олівцем "знищити" читаємо: "Ухвалили: а) підтвердити попередній курс на всебічне сприяння "живій церкві"; б) вжити заходів по недопущенню посилення тихонівщини; в) провести роботу по відколу "лівих" елементів серед тихонівців; г) поставити перед комісією завдання відновлення групи "Братства церкви жив" (так у документі – Л.Б.); д) ліквідувати тертя між прогресивними церковними угрупованнями і створення з них блоку для боротьби з тихонівцями і автокефалістами; ... к) запропонувати органам ДПУ посилити роботу по своїй лінії..." [6, арк. 12–12 зв.]. Ознайомлення з документами

"особливої теки" Політбюро засвідчує регулярність заслуховування керівників останніх щодо стану цієї роботи.

В Україні для здійснення розколу скористалися кампанією вилучення церковних цінностей. ЦК КП(б)У, зобов'язавши М.Скрипника "прислати письмову доповідь комісії для представлення в ЦК РКП(б)", вимагав "... указати на розкол серед духовенства" [13, арк. 26]. А вже у червні 1922 р. в "Короткому огляді по духовенству" уповноважений Секретного відділу А.Соколовський констатував: "Пророблена нами робота по розколу православної церкви увінчалася повним успіхом. ... Кінцева мета наша в цій роботі полягає в остаточному розкладі духовенства і повному розколі церкви" [16, арк. 1]. Більшість церковних ієрархів, зокрема і єпископ В.Зеленцов з Полтави, вважали, що подібні дії "... порушують основні положення радянського законодавства (напр., ст. 1, 2, 3, 11 Декрету про відокремлення церкви від держави). Питання про релігійні розходження і одностумства є справою самих представників релігії" [2, арк. 9]. На допиті заарештований у 1926 р. В.Зеленцов демонстрував абсолютне розуміння механізму втручання оперативних співробітників ДПУ в церковні справи, про що й заявляв уповноваженому 6-го відділення ДПУ УСРР М.Каріну. Він також указував, що контакти окремих вищих ієрархів з начальником 6-го відділення ДПУ в Москві Тучковим відверто нагадують змову [2, арк. 30].

Підтримуючи новоутворені угруповання, органи ДПУ вимагали від них гарантій лояльності до радянської влади. У виступі на засіданні Політбюро 25 лютого 1926 р. В.Балицький підкреслював: "Лояльними з них ми вважаємо обновленців, яких підтримували матеріально, і раціоналістичне сектантство, перешкод у розвитку якого ми не чинили". Далі він відверто зізнавався, що "... кількісно, а якісно ще більше, співвідношення сил між основними церковними угрупованнями на даний час було далеко не на користь Радвлади" [2, арк. 9].

Оскільки більшовики наполегливо акцентували увагу на "шовіністично-націоналістичній" сутності УАПЦ (митрополита В.Липківського), для її дискредитації "органами ДПУ збирався матеріал про актив автокефалістів (на кожного окремо) в особі єпископів і членів окружних рад" [7, арк. 97]. Окремим пунктом постанови Політбюро ЦК КП(б)У також доручало чекістам звернути увагу на вивчення діяльності "Церковних рад (хто ними керує, який вплив ради мають на селі, особливо на роботу в літній період, їх робота серед молоді і т.п." [6, арк. 208 зв.].

У ході практичної реалізації розколу православної церкви органи влади на місцях очікували директив і конкретних вказівок від керівництва саме ДПУ–НКВС. Характерний приклад – витяг із звіту

Київського губліквідкому, в якому відчувається певна розгубленість: "Загальний принцип зштовхування релігійних угруповань (екзархівів і автокефалістів) для боротьби між собою проводиться, а відносно сектанства немає абсолютно ніяких вказівок: як чинити, кого розкла-дати і таке інше. Губліквідком просить дати з цього приводу конкретні вказівки" [18, арк. 11].

Спецслужби, перебуваючи в епіцентрі "антирелігійного фронту", створили ефективну систему вертикального і горизонтального інформування партійно-державного керівництва про релігійну ситуацію в республіці, що було і залишається однією з найважливіших функцій спецслужб. Інформаційні зведення губернських і окружних відділів ДПУ становили собою політико-економічні огляди життя адміністративних округів і районів, які включали такі розділи: "робітники, промисловість, селянство, радапарат, кооперація, державна торгівля і приватний ринок, інтелігенція, антирадянські партії і угруповання, духовенство, бандитизм, безробіття". Зведення, огляди, аналітичні довідки, доповіді, котрі надходили в Політбюро і ЦК, здебільшого узагальнювалися Секретним відділом і базувалися на інформації оперативних підрозділів, агентів та інших категорій секретних співробітників. Фактично органи спецслужб здійснювали найбільш наближений до реального стану речей моніторинг процесів у релігійному середовищі. На наш погляд, який автор висловлювала й у інших публікаціях, інформаційно-аналітичні документи спецслужб містили найбільш значущу інформацію для партійно-державного керівництва, котре розробляло стратегію комуністичного будівництва. Органи ДПУ–НКВС здійснювали також карально-репресивні функції, які регламентувалися визначеними пріоритетами політики більшовицької партії. Таким чином, документи переконливо свідчать, що більшовицькі спецслужби були ефективним інструментом у руках більшовицької партії в справі нищення релігії. Вони несуть спільну відповідальність за деструктивні процеси в духовному житті українського суспільства, руйнівні наслідки яких негативно впливають на сучасне державотворення.

Література

1. Архивы Кремля : в 2 кн. – М. ; Новосибирск, 1997.
Кн. 1 : Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. – 1997. – 599 с.
2. Галузевий Архів Управління Служби безпеки України в Полтавській обл., спр. 2765-С.
3. Збірник законень УСРР. – 1924. – № 37–38. – 286 с.

4. Маймескулов Л. Н. Всеукраинская чрезвычайная комиссия, 1918–1922 гг. / Л. Н. Маймескулов, А. И. Рогожин, В. В. Сташис. – 2-е изд., перераб. и доп. – Харьков, 1990. – 396 с.

5. Протоиерей Георгий Митрофанов. История Русской православной церкви. 1900–1927 гг. / Г. Митрофанов. – СПб., 2002. – 442 с.

6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 16, спр. 1.

7. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 2.

8. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 34.

9. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 36.

10. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 166.

11. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 748.

12. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 749.

13. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 995.

14. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1062.

15. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1168.

16. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1450.

17. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1839.

18. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1846.

19. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2006.

20. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2318.

21. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2494.

22. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2684.

23. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов. – К., 2000. – 479 с.

24. Шаповал Ю. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К., 1997. – 608 с.